

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SO‘Z YASASH USULLARI

Baxtiyarov Muxtorjon
O‘zDJTU, filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida so‘z yasalishining o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan, shuningdek, har ikki tilga oid so‘zlarning yasalishi jarayonidagi lingvistik muammolar tahlilga tortilib, amaliy yechim taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *derivatsiya, leksik derivatsiya, sintaktik derivatsiya, flektiv til, agglutinativ til, tillarning morfologik tuzilishi, diaxron til, sinxron til.*

Kirish. Jahon tilshunosligida bugungi kunda asosiy e‘tibor tilning real, haqiqiy vazifasini o‘rganishga, lingvomadaniy va kommunikativ-sintaktik jihatlariga qaratilmoqda. Bu fenomen tilning barcha sarhadlarini chuqur va mukammal bilishga hamda tadqiq etishga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi, chunki tilning mavjudlik va funksional-semantik qonuniyatlarini bu yo‘l bilan tadqiq etilishi hozirda juda dolzarb bo‘lib turgan til lug‘at tarkibining boyib borishi hodisasi, ularning potentsiali kabi muammolarni anglab yetish, bu kabi masalalarga yechim topish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan chet tilini o‘rganish jarayonida so‘zlarning struktural-semantik jihatlarini bilan bir qatorda ularning derivasion potentsialini ham izchil talqin qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyo tilshunosligida muayyan tillarda yangi so‘zlarni yasash yoki o‘zlashtirish uchun implisit va eksplisit jihatdan ta’sir ko‘rsatuvchi o‘ziga xos belgilar, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini qiyosiy-tipologik metodlar asosida atroflicha tahlil qilinmoqda. Bugun dunyoning ko‘plab ta’lim muassasalari va tadqiqot markazlarida, xususan, Rus tilshunosligi, Avstraliya va Buyuk Britaniyaning Amaliy tilshunoslik maktablarida shuningdek, o‘zbek tilshunosligi maktablarida derivatologiya masalalariga doir ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu esa tabiiy tillarni leksik-semantik, sintaktik, morfologik va lingvopragmatik jihatlarining bir-biridan turli darajada farqlanishi sababli bir necha tillar tarkibida o‘zaro chog‘ishtirib o‘rganish muhim ekanligini ko‘rsatadi hamda ingliz va o‘zbek tilidagi o‘zakdosh so‘zlarning qiyosiy-funksional xususiyatlarini tilshunoslikning so‘nggi yutuqlari va amaldagi ilg‘or usullaridan foydalangan holda ilmiy tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda chet tillarni o‘rganish tizimini, fan va ta’limni amaliyot bilan uzviy integratsiyasi jarayonlarini takomillashtirish, derivatsiya hodisasi, uning turlari va qamrov darajasi sintaktik hamda semantik jihatdan atroflicha, boy lingvistik materiallar asosida tadqiq qilish ilg‘or xorijiy tajribalarga tayangan holda ingliz tili bilan chog‘ishtirma tadqiq qilishga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Tilshunoslik fanining bugungi taraqqiyot davriga qadar til sistemasi bilan bog‘liq juda ko‘p muammoli jarayonlar tadqiq etildi. Bu holatni jahon tilshunosligi

doirasida ham, shuningdek, o‘zbek tilshunosligi doirasida ham aytish mumkin. Jahon tilshunosligi taraqqiyotiga F.de Sossyur, V.fon Gumboldt, L. Blumfeld, Boduen de Kurtene, Sh.Balli, Ye. Kurilovich, N.S.Trubeskoy, A.Martine, N.Xomskiy, L.Tenyer⁹ kabi ko‘pgina tilshunos olimlar tomonidan qilingan tadqiqot ishlari salmoqli hissa bo‘lib qo‘shildiki, buni barcha tilshunoslar to‘liq e‘tirof etishmoqda. Shunday bo‘lsa-da, tilshunoslik fani ham barcha fanlar singari muntazam rivojlanishda. Shu bois tilshunoslikda bugungi kunda ham muammoli jarayonlarning bo‘lishi tabiiydir. Bunday muammolar sirasiga derivatsiya hodisasining o‘zakdosh so‘zlar doirasida kam o‘rganilganligi bilan bog‘liq masalalarni ham kiritish o‘rinli, zero, ingliz tilshunosligida ham, o‘zbek tilshunosligida ham o‘zakdosh so‘zlar derivatsiyasi muammolari hozirgi kunga qadar mukammal o‘rganilgan emas. Tilda mavjud bo‘lgan har qanday yangi so‘z o‘zining boshlang‘ich shaklini nutqdan oladi va shu bilan yasalgan so‘zning nutqqa qaramligi o‘z nihoyasiga yetadi, chunki yasalgan so‘zning keyingi hayoti tilda davom etadi, ya‘ni yasama so‘z ma‘lum vaqt davomida ijtimoiy nutqiy faoliyat sinovidan o‘tganidan keyin o‘ziga tegishli analogik shakllar paradigmasidan o‘rin egallaydi. Shu kabi sinovlardan to‘liq o‘tgan derivatlarga til birligi maqomini oladi va boshqa paradigmadoshlari bilan birga tilni yangi yasalmalar bilan boyituvchi vosita sifatida faoliyat ko‘rsata boshlaydi. Garchi F. de Sossyur so‘z yasalishi yoki boshqa turdagi derivasion hodisalarni tadqiq etishni asosiy maqsad qilmagan bo‘lsa ham, uning tadqiqotlarida til va nutqqa xos sintagmalarning farqlanishi, ularning lingvistik analogiya jarayoni bilan bog‘liq holda tavsif etilishi, analogik qoidalarning paydo bo‘lishida ichki va tashqi omillarning ahamiyatiga doir qarashlari leksik va semantik derivatsiya hodisalari talqinida nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Zero, so‘z yasalishi, umuman, tilga oid barcha derivasion jarayonlarni shu kabi bog‘liqlikda tadqiq etish orqali mazkur jarayonlarning namoyon bo‘lishida shaxs omili naqadar muhim ekanligiga aniqlik kiritish imkoniyati tug‘iladi.

So‘z yasalishi tilshunoslikning barcha derivatsion jarayonlari, aniqrog‘i, so‘z hosil qilish (so‘z yasalishi) va u bilan bog‘liq boshqa qator masalalarni o‘rganuvchi bo‘limi hisoblanadi. Bu bo‘lim derivasion jarayonning tilda bor bo‘lgan ma‘lum usullari, modellari asosida yangi so‘z hosil qilish kabi hodisalarni o‘rganadi va o‘z ichiga oladi. So‘z yasalishining morfologik usulida so‘z asosiga so‘z yasovchi morfema qo‘shish yo‘li bilan yangi so‘z hosil bo‘lishi kuzatiladi. So‘z yasalishi tahlilida so‘zning yasalish strukturasi aniqlash, o‘rganish va shu nuqtai nazardan bo‘ladigan barcha tahlil proseduralari amalga oshiriladi. Bunda so‘z yasovchi komponentlarning xarakteri, ma‘no munosabatlari, shuningdek, so‘z yasovchi asos bilan hosila so‘zning o‘zaro munosabatlari atroflicha o‘rganiladi. Ingliz tilida “so‘z yasalishi” tushunchasini anglatish uchun quyidagi terminlar qo‘llanadi: 1) word-formation; 2) word-building; 3) word-derivation. Bu uch so‘z sinonim bo‘lib, ayniqsa, birinchi va ikkinchi so‘zlar absolyut sinonim. Word derivation so‘z

⁹Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1990. – 280 с.; Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 400 с.; Блумфилд Л. Язык. – Москва: Прогресс, 1968. – 608 с.; Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. – М.: Иностранная литература, 1962. – 406 с.; Chomsky Noam. Knowledge of Language. – N.Y.: Greenwood Publishing Group, 1986. – 307 p.; ТеньерЛ. Основы структурного синтаксиса. – М.:Прогресс, 1988. – 656 с.

birikmasining ma'nosi juda keng, u soʻz yasashning barcha turlarini oʻziga qamrab oluvchi “rodovoye ponyatiye” sifatida namoyon boʻladi. Soʻz yasash jarayonida qoʻllangan vositalarga koʻra soʻz yasash quyidagi turlarga boʻlinadi.

1. Affixation (slovoproizvodstvo). Bunda asosan, affiksatsiya usuli, yaʼni suffikslar va prefikslar qoʻllaniladi: a work (ish), a worker (ishchi).

2. Word composition: week-end, office-management, postage-stamp.

3. Conversion: the old, the blind, the poor.

4. Abbreviation or shortening: NASA, USA, UNO.

Oʻzbek tilida soʻz yasashning quyidagi usullari bor: a)fonetik; b) morfologik; v)leksik-sintaktik; g)leksik-semantik. Soʻz yasash asosi yangi soʻzning yasashida asos boʻladigan qismidir. Masalan, oʻzbek tilida tilak soʻzi uchun tila, tilakdosh soʻzi uchun tilak yasash asosi hisoblanadi. Morfologik usulda soʻzlar asosga soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshish orqali yasaladi. Buni oʻzakdosh soʻzlar misolida koʻrishimiz mumkin: tin-tinch, tiniq, tinim, tinimsiz. Leksik-sintaktik usulda til taraqqiyoti jarayonida soʻz birikmasining soʻzga aylanishi natijasida yangi soʻz hosil boʻlishi tushuniladi. Masalan: ingliz tilida blackboard (a board which is black), snow-maid (a maid which is made of snow) va oʻzbek tilida mingboshi (mingning boshi), oshpichoq kabilar (qoʻshma va juft soʻzlar) soʻzning leksik-sintaktik usul bilan yasashiga misol boʻladi: koʻzoynak, beshiktebratar, xontaxta, oybolta; oldisotdi(savdo), qozon-tovoq(roʻzgʻor), bordi-keldi(munosabat maʼnolari yasalgan). Soʻz yasashning leksik-semantik usuli deb soʻz maʼnosining oʻzgarishi (yangi maʼno kasb etishi) natijasida yangi soʻz hosil boʻlishi, shu yoʻl bilan polisemiya va omonimlarning yuzaga kelishiga aytiladi. Masalan: koʻk (osmon), oy (30 kun) soʻzlari koʻk (rang nomi), Oy (yer yoʻldoshi nomi) soʻzlari leksik-semantik usul bilan hosil boʻladi. Soʻz yasashi zanjiri bir oʻzak morfemaga ega boʻlgan, oʻzaro birinketin motivlanuvchi holatdagi soʻzlar qatorini ifodalasa, soʻz yasash maʼnosi deyilganda, ayni bir yasovchi vositasida hosil qilingan (motivlangan) soʻzlar uchun umumiy boʻlgan maʼno tushuniladi. Misollarga murojaat qilamiz: oʻrim, terim soʻzlari uchun umumiy boʻlgan, ularni oʻr, ter soʻzlaridan farqlovchi maʼno, yaʼni hosila maʼno nazarda tutilgan. Soʻz yasashi quyidagi uch umumiy belgisi bilan xarakterlanadi, yaʼni: 1) yasovchi negiz (motivlovchi soʻz) bir turkumga oid boʻlgan, 2) ayni yasovchi affiks bilan yasalgan, 3) soʻz yasash maʼnosi bir xil boʻlgan turi. Masalan, otlardan –li affiksi yordamida yasalib, oʻzakdan anglashilgan narsaga egalikni ifodalovchi kuchli, qumli, yogʻli kabi sifatlar soʻz yasashining bir tipi hisoblanadi. Soʻz yasash uyasi, yaʼni oʻzakdosh soʻzlar deyilganda bir oʻzakdan yasalgan soʻzlarning soʻz yasash zanjirlari asosidagi yigʻindisi tushuniladi: ish – ishla, ish – ishchi, ish – ishsizlik.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan mulohazalardan xulosa qilish mumkinki, soʻz yasashi, shuningdek, qoʻshma soʻzlarning yasashiga doir dastlabki mulohazalar tilshunoslik tarixining eng qadimgi davrlariga borib taqaladi. Xususan, Oʻrta Osiyo tilshunosligida bu masalaning ilk tadqiqi M.Qoshgʻariyning “Devonu lugʻatit-turk”¹⁰ asarida, Alisher Navoiyning “Muhokamatul lugʻatayn”¹¹ asarida koʻzga tashlansa,

Yevropa tilshunosligida soʻz yasalishiga doir dastlabki mulohazalar XVIII-XIX asrlarga doir manbalarda tilga olinadi. Xususan, V.fon Gumboldt merosida til formasi va uning analogik tabiatiga doir qarashlari orqali F.de Sossyur ijodida esa sintagmalarning analogik xususiyatlari va analogik formalar haqidagi fikri ana shular jumlasidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1990. – 280с
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 400 с.
3. Блумфилд Л. Язык. – Москва: Прогресс, 1968. – 608 с.
3. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. – М.: Иностранная литература, 1962. – 406 с.
4. Chomsky Noam. Knowledge of Language. – N.Y.: Greenwood Publishing Group, 1986. – 307 p.; Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
5. Махмуд Қошғарий. Девону луғотут-турк. – Т.,1960. – Б.50.
6. Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн / Қосимжон Содиқов таҳлили, тадбили ва талқини остида.– Тошкент: Академнашр, 2017. - Б. 59-70.
7. Блумфилд Л. Язык. – Москва: Прогресс, 1968. – 608 с.